

*Г.В. Степаненко
(м. Київ)*

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА І ПАСТИРСЬКЕ СЛУЖІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХІВНИЦТВА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про деякі аспекти соціального служіння міського православного духівництва Правобережної України в роки Першої світової війни.

Ключові слова: *Перша світова війна, Правобережна Україна, соціальне служіння, православ'я, церква.*

В основі конструювання російською імперською владою образу нової світової війни було покладено утилітарне ставлення до Православ'я, засвоєне протягом попереднього століття. Ідею «священної війни» коротко і змістовно ілюструють слова популярної солдатської молитви: «за Веру, Царя и Отечество и за единовѣрныхъ братьевъ нашихъ», а її пропагандою активно займалося духівництво, особливо клір міських храмів, організовуючи численні багатолюдні хресні ходи центральними вулицями міст, урочисті молебни про дарування перемоги у центральних соборах, вивішуючи портрети загиблих героїв у церквах, церковнопарафіяльних школах, духовних училищах і семінаріях, друкуючи мільйонними накладами патріотичні листівки, а також організовуючи жертводавців на збір коштів для допомоги «потерпілому населенню Галичини», окупованої власною, російською, армією¹.

З перших днів війни розпочалося видання офіційної центральної газети «Приходской Листок» з метою «правильного й точного інформування духівництва, а через нього широких народних мас із сучасними подіями, особливо воєнного театру, щоби у духівництва незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоби духівництво, своєю чергою, могло передавати цей настрій парафіянам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток»². «Епархиальные ведомости» всіх українських єпархій друкували зразкові проповіді патріотичного змісту, регулярне виголошення яких було обов'язком кожного парафіяльного священика. Вони закликали населення передплачувати військові позики, обмежувати себе в усьому на користь солдатів³; формували патріотичні почуття і створювали героїчний настрій. «Не здавайся в полон!», «Йди на війну, як за викликом Божим!», «Звіряче ставлення німців до наших військовополонених», «Повчання новобранцям з приводу листів, які надходять від наших полонених, в яких описуються нібито добрі умови життя в полоні», «Лихоліття війни послані нам Господом як кара за відхилення від православ'я»: провідною думкою всіх цих текстів була теза про те, що «все, чого вимагає від нас влада, має бути свято виконане, як необхідне й корисне для держави»⁴.

Священники мали «вселити» мобілізованим думку про чесне виконання військового обов'язку, а також проглядати їхні листи з фронту, аби вчасно розвіяти «хитання, жалкування, побоювання» солдатів і запобігти розповсюдженню подібних настроїв у парафіян, адже населення складало своє бачення війни, керуючись не в останню чергу листами, а їхні відповіді, своєю чергою, мали великий вплив на моральний дух фронтовиків⁵.

Крім масштабної пропаганди «священної війни» активізації церковного життя міст сприяли об'єктивні причини: перед загрозою великої катастрофи, переживаючи горе особистих втрат і відчуваючи страх за майбутнє, до храмів прийшла навіть та частина освічених городян, чия свідомість засвоїла секулярне світосприйняття. Документи свідчать про переповнені храми, куди тисячі мирян шли молитися за солдатів, коли ентузіазм першого року заступила розпач від втрати надії на швидку перемогу і повернення до мирного, стабільного повсякдення. До пастирської роботи панотців додалися психологічна підтримка покалічених, в численних лазаретах вимагали моральної опіки поранені. Сироти, біженці, сім'ї загиблих чекали на розраду і допомогу⁶.

Розруха прифронтової смуги, сотні тисяч біженців, дорожнеча та безлад приводили з іншого боку і до моральної деградації суспільства: атрофії жалості і співчуття, до нехтування поняттями честі і справедливості⁷. Росла злочинність, поглиблювалося безладдя, актуалізувалися забобони⁸. Скупчення військ у містах сприяло поширенню розпутства, марнотратства, франтівства і, звісно, пияцтва, фактично необмежене офіційною заборонаю продажу горілки⁹. Духівництво, зокрема церковнослужителі і учителі церковних шкіл, активно залучалося до документального обліку біженців, а також, в ідеалі, мали сприяти їхньому влаштуванню на новому місті¹⁰. На членів причтів покладався облік могил загиблих солдатів (яких були тисячі у прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній¹¹). Церковнослужителі і учителі церковних шкіл, активно залучалося до документального обліку біженців, а також, в ідеалі, мали сприяти їхньому влаштуванню на новому місті¹².

Імперія намагалася дбати про солдатські родини, роблячи це за допомогою сільського парафіяльного духівництва: з початком війни уряд запровадив систему соціальної опіки, основою якої стали «парафіяльні ради з опіки родин осіб, які перебувають у військах», створені у переважній більшості сільських парафій українських єпархій¹³. Саме через «парафіяльні ради з опіки» держава отримала доступ до кожної солдатської сім'ї, а сільський священник — офіційний голова таких рад — перетворився на державного агента соціальної служби, розподіляючи поміж парафіян державні дотації¹⁴. На відміну від сільських парохів, основним завданням міського духівництва була організація благодійності, об'єктом якої тут ставали передусім поранені солдати, чия кількість набагато перевищувала ступінь відповідної готовності держави і громадськості.

Правобережні українські губернії були безпосередньо наближені до лінії фронту, відтак тут, у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії (за винятком Москви й Петербургу), працювала найбільша кількість шпиталів, лазаретів, санітарних загонів, пунктів підтримки біженців тощо. Згідно до звіту

Св. Синоду про діяльність Церкви з організації допомоги пораненим протягом першого року війни серед 5 єпархій, відзначених за велику кількість лікувальних закладів, утримуваних на кошти духівництва, відзначені Київська і Подільська¹⁵. Збільшувалися власні витрати місцевого духівництва на добродійні потреби. Так, «на лікування хворих і поранених воїнів» централізовано відраховували 1–4% від валового прибутку монастирів, 2–5% від сумарних прибутків храмів і 2% від загального прибутку членів парафіяльних причтів, віднімали 2–3% з окладів членів корпорацій духовних навчальних закладів¹⁶, чекали постійних грошових внесків від працівників церковно-шкільної сфери. Більша частина кружечних зборів храмів і монастирів відтепер також мала йти на благодійні потреби¹⁷. Розміри означених відрахувань збільшувалися практично щороку¹⁸.

Ініціатором благодійних акцій у загальнодержавному масштабі виступав Св. Синод, контролюючи їх проведення на єпархіальному рівні. Передбачалося, що означена допомога мала здійснюватися як за рахунок особистих коштів духівництва, так і шляхом організації і збору поміж городян цілеспрямованих пожертвувань. При цьому збиралися не тільки гроші, а й необхідні солдатам і пораненим речі: теплий одяг, білизна, взуття і продукти¹⁹.

Міськими органами церковної доброчинності стали церковні братства, котрі перебували під безпосереднім патронатом єпархіальних владик. Їхня діяльність, як і діяльність їх відділень, унормовувалася затвердженими імператором статутами (1864 і 1914 рр.)²⁰. До початку Першої світової війни єпархіальні братства існували в усіх українських єпархіях. Серед них Київське Св. Володимирське, Чернігівське Св. Михайла князя Чернігівського, Кам'янець-Подільське Іоано-Предтеченське, Луцьке Хрестовоздвиженське, Волинське Свято-Володимирське, Харківське Озерянської ікони Божої Матері та ін. Їхня діяльність мала за мету релігійно-моральну опіку населення: зміцнення віри й моральності, боротьбу з пияцтвом і хуліганством, релігійне виховання дітей, заснування шкіл і читалень, проведення публічних лекцій, видання й розповсюдження релігійної літератури.

На початку Першої світової війни при братствах та їхніх відділеннях почали утворюватися спеціальні Комітети (ради) турботи про родини мобілізованих, які заходилися організовувати і проводити збори пожертвувань, формуючи власний грошовий фонд, не залежний від прибутків братства (які, до речі, склалися з членських внесків). Зібрані комітетами кошти витрачалися як на власний розсуд, так і на проведення загальноцерковних благодійних акцій, ініційованих Св. Синодом²¹. Приміром, із звіту панотця містечка Корсуня (Київська єпархія) про діяльність такого комітету протягом першого року війни дізнаємося, що частина коштів його загального фонду (1117 руб.) була роздана майже 300 родинам мобілізованих (854 руб.), а частина витрачена на закупку теплої одягу для сотні солдат (72 руб.) і продукти для розорених війною галичан (123 руб. 54 коп.)²². Особливо активно була діяльність Чернігівського єпархіального братства Св. Михайла князя Чернігівського, що було зумовлено фактичною відсутністю в Чернігівській єпархії парафіяльних рад з опіки²³.

Центральною організацією у сфері організації допомоги пораненим був Комітет Червоного Хреста духовних академій, семінарій і училищ, створений на

початку війни при духовно-навчальному відділенні Св. Синоду під головуванням синодального члена Фінляндського архієпископа Сергія. Корпорації означених навчальних закладів відраховували, як вже згадувалося, 2% від посадових окладів на утримання лікувальних центрів для солдатів²⁴. З цією ж метою (медичної допомоги пораненим) по центрах українських єпархій, переповнених пунктами медичної допомоги різних добродійних організацій, виникали відповідні церковні Комітети і Товариства, як от приміром Подільський єпархіальний комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам, Житомирський комітет швидкої допомоги пораненим воїнам тощо. Популярними були й «дамські комітети», створювані дружинами викладачів духовних училищ і семінарій (приміром, добродійне товариство «дам духовного звання» Херсонської єпархії). Їхні учасниці власноруч шили для солдатів білизну, подушки, в'язали теплі речі, працювали сестрами милосердя²⁵.

Згідно до звіту Київської єпархії за перший рік війни, місцевим духівництвом тільки за статтею «на допомогу солдатам» було витрачено близько 55 тисяч рублів, зібраних за рахунок власних внесків і жертвувань парафіян. При цьому найбільш результативною виявилася організаційна робота Київського Свято-Володимирського братства (майже 22 тис. руб.); значимим видається також і особистий внесок місцевого духівництва (14 тис.)²⁶.

За статтею «на лікування хворих і поранених воїнів» духівництвом за рахунок відсотків з прибутку храмів і власних коштів збиралося щомісяця в середньому від 5 до 9 тис. руб. з кожної єпархії²⁷. А сума пожертвувань, зібраних на лікування поранених київським духівництвом протягом першого року війни становила без малого 200 тис.²⁸ Близько 500 ліжко-місць у різних лазаретах утримувалися протягом війни за рахунок парафіяльних рад з опіки²⁹. 7 лазаретів і 111 ліжко-місць у різних медичних закладах імперії слугували пораненим за рахунок коштів, зібраних службовцями церковно-шкільної сфери³⁰.

Активно працювали лазарети Комітету Червоного Хреста духовних навчальних закладів Російської імперії, який влаштував і утримував протягом війни три медичних центри, названі Серафимівськими на честь святого Серафима Саровського Чудотворця: етапний Серафимівський лазарет на 100 ліжок в Мінську; пересувний Серафимівський хірургічний шпиталь на 100 ліжок, який діяв на Кавказькому фронті (при ньому — харчовий і перев'язувальний пункти, які надавали першу допомогу пораненим безпосередньо на передовій); Серафимівський передовий санітарний транспорт на Південно-Західному фронті, в Галичині. Всі три медичних центри були добре споряджені. Так, Серафимівський передовий санітарний транспорт мав у своєму розпорядженні 25 санітарних і 5 господарських візків, 2 похідні кухні, 1 водовозку, 2 легкових екіпажі для швидкого пересування персоналу, 40 обозних і 10 верхових коней; в ньому працювали 1 лікар, 2 фельдшери і 70 санітарів³¹.

Оснащення єпархіальних лазаретів було також на висоті. Облаштовані у монастирях, у будинках церковних шкіл та гуртожитках семінарій і училищ, вони протягом війни перебували на повному утриманні духівництва, рятуючи

тисячі поранених. В більшості із них працювало електричне освітлення, водопровід, теплі ванни і туалетні кімнати. Їхні операційні і перев'язочні були обладнані згідно до новітніх вимог, а аптечні пункти постійно поповнювалися необхідними ліками. На кухнях, в пральнях і палатах господарювали і доглядали поранених послушниця і черниці місцевих монастирів, для чого у деяких єпархіяльних жіночих училищах запроваджувалися медичні курси для старшокласниць³².

Так, у Кам'янці-Подільському діяло 4 таких лікувальних заклади, у Харківській — 6, великий лазарет, розрахований на 300 поранених діяв у Волинській єпархії, 7 — у Чернігівській єпархії (серед них відомий «Єпархіяльний лазарет імені царевича Олексія» у колишньому Лялицькому палаці графа Заводовського), також 7 лазаретів діяло у Херсонській єпархії і 9 — у Київській (у тому числі великий лазарет при Києво-Печерській Лаврі)³³.

Велика війна співпала із періодом чергового загострення тривалої кризи церковного життя. У цих умовах Церква намагалася залишатися активним фігурантом культурної і соціальної сфери: боротися за свідомість парафіян і визнання освічених верств суспільства, одночасно не втративши прихильність влади. При цьому не бралися до уваги реальні можливості духовництва, представники якого відкрито говорили, що їм чимдалі важко домогтися порозуміння із паствою, а власних коштів «для грандіозної благодійності» вкрай недостатньо³⁴. Так приміром, прагнучи брати участь у вирішенні актуалізованої війною проблеми заповнення дозвілля парафіян, Церква намагалася відсунути від цього процесу земства і міністерство народної освіти, які спільно з працювали над заснуванням мережі повітових Народних будинків, які мали б книжкові і художні фонди, були б обладнані кінематографічними установками і розгорнули б діяльність з організації народних театрів³⁵. Натомість, вбачаючи в цих новаціях зазіхання на пастирські функції Церкви, Св. Синод запропонував свій, практично нереалізований проект створення парафіяльних будинків (або будинків тверезості), які повинні були стати «місцем молитовних і тверезих зібрань»³⁶. Практично без відчутних наслідків залишилися інші, безперечно благородні і корисні ініціативи Св. Синоду, зокрема, проекти влаштування при монастирях притулків для покалічених солдатів, сиріт загиблих тощо³⁷. Тим не менш, численні приклади подвижництва багатьох православних священиків, активне і сумлінне соціальне служіння окремих представників білого духовництва і чернецтва, вагомі результати добродійної діяльності свідчать про те, що велика частина кліру залишалася вірною своєму безпосередньому пастирському обов'язку — служінню Богу і людям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 3636, арк. 2; ф. 278, оп. 1, спр. 286, арк. 64, 100, 101, 105; ф. 127, оп. 876, спр. 1174, арк. 1–3; спр. 1176, арк. 5; спр. 1206, арк. 1, 3; Приходской листок

(ПЛ). — 1915. — № 8. — С. 4; *Эльвин И.* Церковь и война. — М., 1934. — С. 45; Киевские епархиальные ведомости (КЕВ). — 1916. — № 35. — Ч. оф. — С. 484; Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 22. — Ч. неоф. — С. 498–502.

² ЦДІАК України, ф. 274, оп. 873, спр. 395, арк. 1.

³ *Потехин С., прот.* Православное пастырство и война (Вниманию приходского духовенства Киевской епархии) // КЕВ. — 1916. — № 11. — Ч. неоф. — С. 229–232; № 14. — Ч. оф. — С. 149–153.

⁴ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. — Ч. 3: Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семействах их // КЕВ. — 1916. — № 13. — Ч. неоф. — С. 281–289; Пастырское послание преосвященного Оренбургского епископа Мефодия о войне // КЕВ. — 1916. — № 3. — Ч. оф. — С. 63–67.

⁵ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. — Ч. 3: Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семействах их // КЕВ. — 1916. — № 13. — Ч. неоф. — С. 281–289.

⁶ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 21. — Ч. неоф. — С. 474–478; *Шиманский И., свящ.* Безногие и ослепшие // КЕВ. — 1916. — № 36. — Ч. неоф. — С. 776–778; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1005, спр. 159, арк. 1 зв.–2 зв.

⁷ *Нечаев П.В., проф.* Современная война и задачи будущей школы: (Вступительная лекция в январе 1917 г.) // Богословский вестник. — 1918. — Т. 1. — № 1/2. — С. 19–38.

⁸ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — № 22. — Ч. неоф. — С. 498–502; *Поршнева О.С.* Социальное поведение русского крестьянства в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917 г.) // Социальная история. — М., 2000. — С. 57–83.

⁹ *Поршнева О.С.* Указ. соч. — С. 57–83.

¹⁰ О привлечении духовенства и учащихся в церковных школах к делу переписи беженцев // КЕВ. — 1916. — № 9. — Ч. оф. — С. 81–83.

¹¹ Державний архів Житомирської області, ф. 91, оп. 1, спр. 20, арк. 15–15 зв.

¹² О привлечении духовенства и учащихся в церковных школах к делу переписи беженцев // КЕВ. — 1916. — № 9. — Ч. оф. — С. 81–83.

¹³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1172, арк. 148–148 зв.

¹⁴ ПЛ. — 1915. — № 141. — С. 2; № 176. — С. 2; № 118. — С. 2; № 99. — С. 2; № 138. — С. 2; № 100. — С. 2.

¹⁵ Там же. — 1916. — № 17. — С. 2–3.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3970, арк. 3; ПЛ. — 1915. — № 94. — С. 1; № 54. — С. 4; № 154. — С. 2; № 175. — С. 4; № 176. — С. 2; № 24. — С. 3; № 10. — С. 1.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1176, арк. 1–3 зв.; спр. 1173, арк. 1–3 зв.

¹⁸ ПЛ. — 1916. — № 25. — С. 2–3.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1173, арк. 3, 5, 6, 7–7 зв., 13, 12, 13 зв., 14–17, 21, 22, 25, 27, 140–140 зв., 152, 360–360 зв., 362, 457, 460, 526; ф. 278, оп. 1, спр. 286, арк. 68–70; ПЛ. — 1916. — № 26. — С. 3.

²⁰ Там само, арк. 5–10.

²¹ КЕВ. — 1914. — № 30. — Ч. неоф. — С. 729, 741–742.

²² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 875, спр. 2626а, арк. 1–1зв., 2 зв.–4.

- ²³ Вера и жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 298; ПЛ. — 1915. — № 5. — С. 2.
- ²⁴ ПЛ. — 1915. — № 94. — С. 1; № 36. — С. 3; № 24. — С. 3; № 175. — С. 4; № 54. — С. 4; № 52. — С. 3; № 154. — С. 2.
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1172, арк. 148–148 зв., 497; ПЛ. — 1915. — № 10. — С. 2.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1175, арк. 4.
- ²⁷ Там само, арк. 1–3 зв., 4; спр. 1173, арк. 1–3 зв.; КЕВ. — 1914. — № 34. — Ч. неоф. — С. 836–837; ПЛ. — 1915. — № 148. — С. 2; № 92. — С. 2.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1175, арк. 4.
- ²⁹ Там само, арк. 1–3 зв., 4; спр. 1173, арк. 1–3 зв.; КЕВ. — 1914. — № 34. — Ч. неоф. — С. 836–837; ПЛ. — 1915. — № 148. — С. 2; № 92. — С. 2.
- ³⁰ ПЛ. — 1916. — № 17. — С. 2–3.
- ³¹ Там же. — № 115. — С. 2; № 125. — С. 2–3; № 111. — С. 2.
- ³² ПЛ. — 1916. — № 28. — С. 2–3; ПЛ. — 1915. — № 33. — С. 3.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1176, арк. 1–3 зв.; спр. 1173, арк. 1–3 зв.; оп. 798, спр. 695, арк. 1–4; КЕВ. — 1915. — № 31. — Ч. неоф. — С. 729–733; ПЛ. — 1915. — № 31. — С. 2; № 32. — С. 3; № 15. — С. 4; № 3. — С. 4; № 52. — С. 3; № 57. — С. 3; № 118. — С. 2; № 155. — С. 3; № 148. — С. 2; № 102. — С. 2.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1172, арк. 140–140 зв., арк. 148–148 зв., 497; арк. 362, 457; ПЛ. — 1915. — № 108. — С. 3.
- ³⁵ *Поршнева О.С.* Указ. соч. — С. 67.
- ³⁶ Там же. — С. 69; *Зарайский В.* По поводу предстоящих церковных реформ. (Из беседы с присутствующим в Св. Синоде и членом Государственного совета архиепископом Серафимом Тверским) // Руководство для сельских пастырей. — 1916. — № 17/18. — С. 373–375; *Петровский С., священник.* Алкогольный вопрос при свете переживаемых событий // Руководство для сельских пастырей. — 1916. — № 17/18. — С. 380–384; Определение Св. Синода от 8.04.1915 г. за № 2585 // Вера и разум. — 1915. — № 15. — С. 448–450; ПЛ. — 1915. — № 95. — С. 1; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1058, спр. 64, арк. 1.
- ³⁷ Определение Св. Синода от 8.04.1915 г. за № 2585 // Вера и разум. — 1915. — № 15. — С. 448–450; ПЛ. — 1915. — № 95. — С. 1; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1058, спр. 64, арк. 1; Приюты при монастырях // Вера и жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 173–174; Обзор церковной и общественной жизни // Вера и жизнь. — 1915. — № 4. — С. 86; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1058, спр. 64, арк. 5; ПЛ. — 1915. — № 49. — С. 2.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2014 р.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА И ПАСТЫРСКОЕ СЛУЖЕНИЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ГОРОДОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье речь идет о некоторых аспектах социального служения городского православного духовенства Правобережной Украины в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Правобережная Украина, социальное служение, православие, церковь.*

**PUBLIC SERVICE AND PASTORAL SERVICE OF CITY ORTHODOX CLERGY
OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR**

This article is about some aspects of social service of city orthodox clergy of Ukraine at the times of the First World War.

Keywords: *First World War, Right-Bank Ukraine, social service, orthodoxy, church.*